

Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī's innovative version of proof of the truthful (Burhān-i ṣiddīqīn) and its reception in Islamic kalām

Hamid Ataei Nazari ¹

Submitted:

2021/3/10

Accepted:

2021/6/14

Keywords:

Arguments for God's Existence, proof of the truthful (Burhān-i ṣiddīqīn), Avicenna (Ibn Sīnā), Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, Twelver Shī'ism kalām.

Abstract: Among the arguments for God's Existence in the Islamic philosophy and kalam, the proof of the truthful (Burhān-i ṣiddīqīn) has a unique position due to its merits. Invented by Avicenna (Ibn Sīnā), it soon received a noticeable reception from his followers who tried to present new versions of the proof. Among the post-Avicennian Imāmī theologians, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī (d. 672/1274) set forth an important, new version of the proof of the truthful in his theological treatise entitled Fūṣūl, which is known by some of later Imāmī theologians as an innovative version of the proof. The gist of his argument is that since contingent beings are not beings in themselves, nor can be by themselves the cause for something to exist, there must be a necessary existence among the beings of the universe. Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī's innovative version of proof of the truthful and its effects on and reception by the later theological and philosophical works has not received much attention in the recent researches so far. Present article, discussing and analyzing al-Ṭūsī's innovative version of the proof, points out that some of the Muslim theologians paid considerable attention to it and set out various versions of the proof in their writings.

DOI: 10.30470/phm.2021.139789.1907

Homepage: phm.znu.ac.ir

1. Assistant Professor, Islamic Sciences and Culture Academy, Department of Theology and Family, h.ataee@isca.ac.ir

Introduction: It has often been noted that Muslim scholars have proposed various arguments to prove the existence of God. The proof of the truthful (Burhān-i ṣiddiqīn) is one of the valid and most prominent arguments to demonstrate the existence of God in Islamic philosophy and theology. It was first invented by Avicenna (Avicenna, 1383: 22) and developed via later philosophers and theologians. This proof, due to its own credibility, received a noticeable reception of the post-Avicennian Imāmī theologians who tended to the philosophical views of Avicenna in medieval period. Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī was one of the foremost Imāmī theologians who tried to present an innovative version of the proof of the truthful (Burhān-i ṣiddiqīn) for God's existence in some of his theological works. In his short, concise treatise entitled *Fuṣūl*, he set out his innovative version of the proof as follows: “Anyone knowing the true meaning of the ‘necessary’ and the ‘possible’ in the way set out by us, will have no trouble in understanding that, if something necessary would not

exist, then nothing would exist. This is because by itself and before the existence of this necessary ‘other’, nothing could exist. After all, in that case everything would be merely ‘possible’. So, there must be something other than the possible for the possible to be able to exist. And this thing, other than the possible, is then ‘the necessary.’ It follows, then, that, seeing and experiencing a multitude of things, the perceiving subject knows for sure that one of these things must be necessary” (Ṭūsī, 1335, 12). Thus, the gist of his argument is that since contingent beings are not beings in themselves, nor can be by themselves the cause for something to exist, there must be a necessary existence among the beings of the universe. His argument, which is known by some of later Imāmī theologians as an innovative version of the proof of the truthful (al-Suyūrī al-Ḥillī, 1378: 59; Al-Astarābādī, 1433: 72), though Ṭūsī has not personally claimed such, received much attention from later Imāmī Shi‘i theologians. However, Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī’s innovative version of proof of the truthful and its effects

on and reception by the later theological and philosophical works has not received much attention in the recent researches so far. In the present paper, having discussed Ṭūsī's innovative version of the proof, points are made about its reception among Imāmī scholars of the following generations.

Methodology: after explaining the common versions of the argument of the truthful (Burhān-i ṣiddiqīn) in the period of Ṭūsī, by comparing his innovative version of the argument with the previous versions of the proof put forward by former philosophers and theologians like Avicenna, the new features of Ṭūsī's novel argument are shown. In order to identify the arguments adapted from Ṭūsī's new argument, both historical and analytical methods are employed.

Findings: the post-Avicennian Imāmī theologians like Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī have followed an Avicennian method for proving the existence of God and that they tried to benefit from Philosophical teachings of Avicenna in the

demonstration of the existence of God. This new approach in Shiite theology led to an important revolution of the argument in Imāmī theology in the medieval period.

Discussion and Conclusion:

This research, having examined theological sources of Imāmī and Ash'ari scholars, shows that many of them, including Fakhr al-Muhaqqiqīn (Fakhr al-Muhaqqiqīn, 1438: 51), al-Fāḍil Miqdād Suyūrī al-Ḥillī (Suyūrī al-Ḥillī, 1429: 151), Jamāl al-Dīn AL-Kaf'amī (AL-Kaf'amī, 1430: 60), Diyā' al-Dīn Jurjānī (Jurjānī, 1375: 181), Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā'ī (al-Aḥsā'ī, 1434, 2: 501) and the prominent Ash'arite theologian al-Sayyid al-Sharīf al-Jurjānī (al-Jurjānī, 1419. 8: 14), relied on al-Ṭūsī's argument to prove the existence of God in their works.

References:

- Al-Astarābādī. 'Abd al-Wahhāb b. 'Alī. (1433 AH). *Sharḥ al-Fuṣūl al-Naṣīriyya*, Karbalā: al-'Taba al-Ḥusainiyya al-Muqaddasa.
- al-Ḥillī. al-Ḥasan b. Yūsuf. (1413 AH). *Kashf Fawā'id fī Sharḥ qawā'id al-*

- '*aqā'id*, ed. Ḥasan Makkī al-'Āmilī, Beirut: Dār al-Ṣafwa.
- al-Ḥilli. al-Ḥasan b. Yūsuf. (1422 AH). *Kashf al-murād fi sharḥ tajrīd al-i'tiqād*, Ed. Ḥasan Ḥasanzāda Āmulī, Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī.
 - al-Jurjānī. al-Sayyid al-Sharīf. (1419 AH). *Sharḥ al-Mawāqif*. Ed. Mahmūd 'Umar al-Dimyāṭī, 8 vol., Beirut: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
 - AL-Kaf amī. Jamāl al-Dīn. (1430 AH). *Ma'ārij al-Afhām*, ed. 'Abd al-halīm, Karbalā: Maktaba wa dār makhtūṭāt al-'Taba al-'Abbāsīya al-Muqaddasa.
 - al-Khwājagī al-Shīrāzī. Muḥammad. (1375 SH). *al-Nizāmiyya fi madhhab al-Imāmiyya*, ed. 'Alī Awjabī, Tehran: Mirāth i Maktūb.
 - al-Khwājagī al-Shīrāzī. Muḥammad. (1390 SH). *Sharḥ fuṣūl naṣiriyya*, ed. Khadija Tehran: Muqaddasāda, Ketābkhāneh, mūzeh va markaz-e asnād-e majles-e shūrā-ye eslāmī.
 - al-Rāzī. Fakhr al-Dīn. (1378 SH). *Al-Muḥaṣṣal*, ed. Ḥusain Ātāy, Qum: Manshūrāt al-Sharīf al-Raḍī.
 - al-Rāzī. Fakhr al-Dīn. (1433 AH). *Kitāb Ma'ālim uṣūl al-dīn*, ed. Nizār Ḥammādī, Kuwait: Dār al-Diyā'.
 - al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī al-Jubā'ī. (1422 AH). *al-Eṣṭanbuliyya fi al-wājibāt*, in: Rasā'il al-Shahīd al-Thānī, vol. 2, ed. Riḍā Mukhtārī, Qum: Maktab al-I'lām al-Islāmī.
 - al-Suyūrī al-Ḥilli. Fāḍil al-Miqdād. (1378 SH). *Al-Anwār al-jalāliyya fi Sharḥ al-fuṣūl al-naṣiriyya*, ed. Alī Ḥajī Ābādī, Mashhad: Bunyād-i pazhūhish-hā-yi islāmī.
 - al-Suyūrī al-Ḥilli. Fāḍil al-Miqdād. (1429 AH). *Al-Lawāmi 'al-ilāhiyya*, ed. Muḥammad Alī Tabātabā'ī, Qum: Būstān-i Kitāb-i Qom.
 - Al-Turayḥī. Ṣafī al-Dīn. (1428 AH). *Maṭāriḥ al-Nazar fi sharḥ al-Bāb al-ḥādī 'ashar*, Qum: Maktabat fadak.
 - al-Ṭūsī. Naṣīr al-Dīn. (1335 SH). *fuṣūl*, ed. M.T. Dānishpazhūh, Tehran: Intishārāt-i Dānishgāh Tihrān.
 - al-Ṭūsī. Naṣīr al-Dīn. (1380 AH). *fuṣūl al-'aqā'id*, ed. Shākīr al-'Ārif, Baghdad: Maṭba'at al-Ma'ārif.
 - al-Ṭūsī. Naṣīr al-Dīn. (1407 AH). *Tajrīd al-i'tiqād*, Qum: Maktab al-I'lām al-Islāmī.
 - al-Ṭūsī. Naṣīr al-Dīn. (1413 AH). *qawa'id al-'aqā'id*, ed. Alī Ḥasan khāzīm, Beirut: Dār al-Ghurba.
 - Avicenna. (1383 SH.). *al-Mabda' wa-al-ma'ād*, ed. 'Abd Allāh Nūrānī, Tihrān: Mu'assasah-'i Muṭāla'āt-i Islāmī Dānishgāh-i Tihrān.
 - Avicenna. (1387 SH.). *Al-Ishārāt wa-t-Tanbihāt*, ed. Mojtabā Zāre'ī, Qum: Būstān-i Kitāb-i Qom.
 - Avicenna. (1985). *Kitāb an-Najāt*, ed. M.T. Dānishpazhūh. Intishārāt-i Dānishgāh-yi Tihrān.
 - Fakhr al-Muhaqqiqīn. Muḥammad b. al-Hasan. (1372 SH). *Irshād al-Mustarshidin*, ed. Ya'qūb Ja'farī,

- Qum: *journal of kalam islami*, vol. 2, no. 5.
- Fakhr al-Muhaqqiqin. Muhammad b. al-Hasan. (1438 AH). *Tahṣīl al-Najāt fi uṣūl al-Dīn*. Ed. Ḥāmid Fayyādī, Bābil, markaz 'Allāma al-Ḥillī.
 - Fayyād Lāhijī. 'Abd al-Razzāq. (1372 SH). *Sarmāya Īmān*, ed. Ṣādiq Āmuli Lārījānī, Qum: Intishārāt al-Zahrā.
 - Fayyād Lāhijī. 'Abd al-Razzāq. (1429 AH). *shawāriq al-'ilhām fi sharḥ taḡrīd al-kalām*, vol. 2, ed. Akbar Asad 'Alizāda, Qum: Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq.
 - Hikmat. Nasrollah. Hamid Ataei Nazari. (2015). "Tatawwur-i Burhān-i ṣiddīqīn dar kalām-i falsafī-yi imāmiyya az Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī tā Naṣīr al-Dīn kāshī (The evolution of the proof of truthful (Burhān-i ṣiddīqīn) in the Shi'ite Philosophical theology, from Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī to Naṣīr al-Dīn al-kāshī). Shahid Beheshti University, *Journal of Shinākht* (Journal of knowledge), 72/1, pp. 51-72.
 - Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā'ī. Muḥammad b. 'Alī. (1435 A.H). *Maslak al-afnām fi 'ilm l-kalām*. In: *Rasā'il kalāmiyya wa falsafiyya*, vol. 1, Ed. R. Yaḥyā Pūr Fārmad. Beirut: Dār al-Maḥajja al-Bayḍā' li-l-tibā'a wal-nashr wa-l-tawzī'.
 - Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā'ī. Muḥammad b. 'Alī. (1437 A.H). *al-Tuḥfa al-kalāmiyya*. In: *Mulḥaqqāt Rasā'il kalāmiyya wa falsafiyya*, vol. 1, Ed. R. Yaḥyā Pūr Fārmad. Beirut: Dār al-Maḥajja al-Bayḍā' li-l-tibā'a wal-nashr wa-l-tawzī'.
 - Ibn Abī Jumhūr al-Aḥsā'ī. Muḥammad b. 'Alī. (2012). *Mujli mir'āt al-munji fi l-kalām wa-l-ḥikmatayn wa-l-taṣawwuf*. Ed. R. Yaḥyā Pūr Fārmad. 5 vols. Beirut: Dār al-Maḥajja al-Bayḍā' li-l-tibā'a wal-nashr wa-l-tawzī'.
 - Jurjānī. Ḍiyā' al-Dīn, (1375 SH). *Uṣūl khamsa*, in: *rasā'il-i fārsi Jurjānī*, ed. Ma'šūma Nūr Muḥammady, Tehran: Mīrāth i Maktūb.
 - Shīrāzī. Mullā Ṣadrā. (1393 SH). *Sharḥ al-Hidāya*, ed. Maqsud Muhammadi, Tehran: Bunyād-i Ḥikmat islāmī.
 - Tabāṭabā'ī. Muḥammad Ḥusain. (1375 SH). *uṣūl falsafa wa rawish riālism*, vol. 5. Tehran: Intishārātī Ṣadrā.
 - Taftāzānī. Mas'ūd ibn 'Umar. (1409 AH). *Sharḥ al-Maqāṣid*, ed. 5 vol., Qum: Manshūrāt al-Sharīf al-Raḍī.

تقریر ابتکاری نصیرالدین طوسی از برهان صدیقین و بازتاب‌های آن در کلام

اسلامی

حمید عطائی نظری^۱

تاریخ دریافت:

۱۳۹۹/۱۲/۲۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۰/۳/۲۴

واژگان کلیدی:

برهان‌های
خداشناسی، برهان
صدیقین، ابن سینا،
نصیرالدین
طوسی، کلام
امامیه.

چکیده: در میان برهان‌های خداشناسی ارائه‌شده در فلسفه و کلام اسلامی «برهان صدیقین» به سبب ویژگی‌های خاص خود جایگاهی منحصر به فرد دارد. این برهان که نخستین بار از سوی ابن سینا مطرح شد، با اقبال فیلسوفان و متکلمان پیر و او مواجه شد و شماری از آنان کوشیدند تقریرهایی تازه از آن ارائه کنند. از جمله، خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه.ق.) در رسالهٔ *فصول* تقریر تازه و مهمی از برهان صدیقین را مطرح کرد که به گواهی برخی از متکلمان، ابداع وی به‌شمار می‌آید. تقریر تازهٔ خواجه نصیر از برهان صدیقین و نیز تأثیرها و بازتاب‌های بعدی آن در مکتوبات فلسفی-کلامی تا کنون مورد توجه جدی قرار نگرفته است و بدین سبب سهم قابل ملاحظهٔ خواجه در تطور و تنوع برهان صدیقین در فلسفه و کلام اسلامی نادیده انگاشته شده. در پژوهش حاضر، پس از اشاره به تقریرهای متداول برهان صدیقین در دورهٔ محقق طوسی، از رهگذر مقایسهٔ تقریر نوآورانهٔ وی از برهان صدیقین، با تقریرهای پیش گفته، ابعاد ابتکاری تقریر خواجه نشان داده می‌شود. همچنین با تتبع در نگاه‌های کلامی امامیه و اشاعره این نکته ثابت می‌شود که تقریر نوین خواجه با استقبال شایان توجه متکلمان امامی و اشعری پس از وی روبرو شده است، به گونه‌ای که بسیاری از آنان به بازگفت یا ارائهٔ تقریرهایی مشابه آن پرداخته‌اند.

DOI: 10.30470/phm.2021.139789.1907

Homepage: phm.znu.ac.ir

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهشکدهٔ الهیات و خانواده | ataee@isca.ac.ir

مقدمه

فیلسوفان و متکلمان مسلمان برای اثبات وجود خداوند، استدلال‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند که از جمله آن‌ها «برهان صدیقین» است. طراح و مبتکر این نوع برهان که جایگاهی بی‌بدیل در میان براهین خداشناسی در الهیات اسلامی پیدا کرده، شیخ‌الرئیس ابن سینا (د: ۴۲۸ ه.ق.) است و همو نیز برهان مذکور را طریق «صدیقین» در شناخت خداوند خواند. او در آثار مختلف خویش چون *المبدأ و المعاد* (ابن سینا، ۱۳۸۳: ۲۲)، *النجاه* (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۵۶۶) و *الإشارات و التنبيهات* (ابن سینا، ۱۳۸۷: ۲۶۷) به تفسیر و توضیح این برهان پرداخته است. برهان صدیقین به نوعی از برهان برای اثبات وجود خدا گفته می‌شود که برخلاف سایر براهان‌های خداشناسی مبتنی بر صفات مخلوقات، مثل برهان نظم و برهان حدوث و قدم، وجود آفریدگار را بدون لحاظ وجود مخلوقات و تنها با استناد به اصل هستی و مطلق واقعیت و به تعبیری، حقیقت وجود خارجی یا مطلق موجود اثبات می‌کند. در این برهان، صرف وجود موجودی در عالم خارج، صرف نظر از اینکه آن موجود چه چیزی باشد و چه خصوصیتی داشته باشد، دلیل بر وجود خداوند دانسته شده است و

از طریق آن ثابت می‌شود تحقق موجودی در عالم خارج بدون وجود واجب بالذات یا خداوند ممکن نیست. به بیان دیگر، در برهان صدیقین، وصفی (یعنی وجوب وجود) برای مطلق واقعیت و وجود اثبات می‌شود که در حقیقت، وصف خداوند است و در نتیجه، عینیت خداوند با مطلق واقعیت و وجود، ثابت می‌شود. بنابراین با چنین برهانی می‌توان وجود خدا را بدون واسطه مخلوقات و حتی در صورت انکار وجود آن‌ها ثابت کرد. لبّ برهان صدیقین در تمام تقریرهای مختلفی که از آن ارائه شده، عبارت است از این که هستی بدون وجود موجودی واجب‌الوجود بالذات امکان تحقق ندارد و از این‌رو، تحقق هستی و وجود موجودات خارجی دلالت بر تحقق و ثبوت واجب‌الوجود بالذات دارد. بنابراین برهان صدیقین، خداوند را به‌عنوان آفریدگار و هستی‌بخش واجب‌الوجود اثبات می‌کند.

پس از آنکه ابن سینا به طرح برهان صدیقین در مکتوبات مختلف خویش پرداخت، این برهان با توجه به امتیازهایی که بر براهین خداشناسی مستند به وجود و اوصاف مخلوقات داشت، خیلی زود مورد توجه شارحان و پیروان فلسفه سینوی قرار گرفت. برخی از آنان به بازگفت و تبیین

بدین ترتیب سهم قابل توجه خواجه در تطوّر و تنوع برهان صدیقین در فلسفه و کلام اسلامی نادیده انگاشته شده است.

در مقاله حاضر، پس از تبیین تقریر نوآورانه خواجه نصیر از برهان صدیقین و بررسی جوانب مختلف آن، با تنبّع در نگاشته‌های کلامی امامیه، به تقریرهای مشابهی از برهان صدیقین که متکلمان امامی بر اساس تقریر تازه خواجه از آن ارائه نموده‌اند، اشاره می‌شود. حاصل این جستار، تدوین صورت‌های مختلف تقریری نوین از برهان صدیقین و تبیین بخش مغفول و بررسی نشده از سرگذشت و تطوّر این برهان در الهیات اسلامی و به‌ویژه، کلام شیعی است. افزون بر این، پژوهش پیش‌رو، جنبه ناشناخته دیگری از اندیشه‌های فلسفی بدیع خواجه نصیرالدین طوسی و نقش وی در تکامل فلسفه و کلام اسلامی را آشکار می‌کند.

برای آنکه تمایز تقریر ابتکاری خواجه نصیرالدین طوسی از برهان صدیقین

تقریر ابن سینا از این برهان بسنده کردند؛ اما برخی دیگر کوشیدند با بهره‌مندی از برهان صدیقین ابن سینا، تقریرهای نوینی از آن را ارائه نمایند و بر تنوع این نوع برهان بیافزایند. یکی از شارحان برجسته و مدافعان سرسخت فلسفه ابن سینا، فیلسوف و متکلم پرآوازه امامی، خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه.ق.) است. او در آثار گوناگون خود، ضمن تشریح تقریر ابن سینا از برهان صدیقین، تقریری بدیع و ابتکاری از این برهان نیز ارائه کرد که بسیار شایان توجه و حائز اهمیت است. پس از خواجه نصیر، شماری دیگر از متکلمان امامی و اشعری نیز در مبحث اثبات وجود خدا به بازگویی تقریر نوآورانه خواجه یا ارائه تقریرهایی با اقتباس از آن پرداختند و بدین سان از این تقریر جدید برهان صدیقین استقبال کردند. با این وصف، در تحقیقات گسترده‌ای که تا کنون درباره برهان صدیقین صورت گرفته است، به این برهان ابتکاری خواجه هیچ التفاتی نشده^۱ و

پارسانیا، حمید، *برهان صدیقین (مبانی و تطورات)*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۹۰، هش، ۱۹۰، ص.

نوی، سعیده‌سادات، *برهان صدیقین در تفکر اسلامی*، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۸۹، هش، ۲۴۸، ص.

۱. برای نمونه در هیچ‌یک از آثار زیر، برهان صدیقین ابتکاری خواجه مورد بحث قرار نگرفته است:

عشاقی، حسین، *برهان‌های صدیقین*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۹۳، هش، ۴۰۰، ص.

ثابت می‌شود؛ در تقریر سوم که ابداع خود خواهانه نصیر است، وجود واجب‌الوجود بدون توقّف بر ابطال دور و تسلسل اثبات می‌شود. در ادامه، هر یک از این تقریرها تبیین و بررسی خواهد شد.

۱-۱. تقریر برهان صدیقین موقوف بر استحاله دور و تسلسل

نخستین تقریر از برهان صدیقین در مکتوبات خواجه نصیرالدین طوسی، صورت مختصری است از برهان صدیقین معروف ابن سینا که خواجه آن را در قالب عبارتی بسیار موجز در *تجریده الاعتقاد* بیان کرده است. عین عبارت او در بیان این برهان چنین است:

«الموجود: إن كان واجباً فهو المطلوب. وألا إستلزمه؛ لاستحاله الدور و التسلسل» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱۸۹).

علامه حلی در شرح خود بر *تجریده الاعتقاد* استدلال یادشده را این گونه توضیح داده است:

(ا) بدیهی است که در عالم خارج موجودی تحقق دارد.

(ب) این موجود اگر واجب‌الوجود باشد، مطلوب ما ثابت است.

(ج) اگر این موجود، ممکن‌الوجود باشد، ضرورتاً محتاج به مؤثر و علت موجودی است.

با تقریرهای پیشین معروف این برهان به خوبی معلوم شود، نخست به تقریرهای مختلف برهان صدیقین که خواجه از آثار فیلسوفان و متکلمان پیش از خود نقل کرده است اشاره می‌شود و پس از آن، تقریر نوین خواجه از برهان مزبور طرح و بررسی می‌گردد.

۱. تقریرهای مختلف برهان صدیقین در آثار نصیرالدین طوسی

بنابر آگاهی‌های موجود، خواجه نصیرالدین طوسی، نخستین متکلم امامی است که در آثار خود برای اثبات وجود خداوند به برهان صدیقین استناد کرده است. خواجه در شرحی که بر کتاب *اشارات و تنبیهات* نگاشته، به تبیین برهان صدیقین ابن سینا پرداخته و چون آن را روشی استوار در اثبات وجود خداوند یافته، در آثار مختلف خویش بازگو کرده است (حکمت، عطایی، ۱۳۹۴: ۵۸-۶۳). خواجه نصیر در نگاشته‌های خود به سه تقریر از برهان صدیقین اشاره کرده است. در تقریر نخست که آشکارا استدلالی برگرفته از برهان صدیقین ابن سینا است، اثبات واجب‌الوجود، متوقّف بر استحاله دور و تسلسل است. در تقریر دوم، وجود واجب‌الوجود حتی در صورت تسلسل نیز

۱۴۱۳: ۳۵). خواجه در این استدلال، اثبات می‌کند که حتی اگر تسلسل هم مُحال نباشد، باز هم ممکن نیست سلسله‌ای از ممکنات - اعم از منتهای یا نامتنهای - موجود باشد بی آنکه واجب بالذاتی تحقّق داشته باشد. بنابراین، وجود ممکنات همواره ملازم با وجود واجب‌الوجود بالذات است. این بخش از استدلال او را می‌توان به نحو زیر صورت‌بندی کرد:

(۱) با فرض اینکه ثبوت تسلسل در ممکنات را بپذیریم و بگوییم سلسله‌ای نامتنهای از ممکنات ثابت است، آنگاه مجموع این سلسله نامتنهای یا ممکن‌الوجود است یا واجب‌الوجود.

(۲) مجموع این سلسله نامتنهای واجب نیست؛ زیرا نیازمند به غیر است؛ یعنی سلسله بدون افرادش تحقّق ندارد و بنابراین نیازمند به اجزاء ممکن خود است که غیر از خود سلسله و مجموعه هستند. همچنین، چون هر یک از افراد این سلسله، ممکن‌الوجود هستند، کلّ این سلسله نیز ممکن‌الوجود است.

(۳) پس کلّ این سلسله، ممکن‌الوجود است و با این حال به وجود آمده است، بنابراین پدید آمدن آن باید علّتی تامّه داشته باشد.

(د) این مؤثّر اگر واجب‌الوجود باشد، مطلوب ما ثابت است؛ اگر ممکن‌الوجود باشد، نیازمند به مؤثّر موجود دیگری است. این مؤثّر موجود دیگر چنانچه واجب باشد، مطلوب ما ثابت است، ولی اگر ممکن باشد، دور یا تسلسل پیش می‌آید که باطل است.

پس: واجب‌الوجودی در خارج وجود دارد. (الحلی، ۱۴۲۲: ۲۸۰)

خواجه در رساله قواعد العقائد نیز همین برهان را بار دیگر با تفصیلی بیشتر آورده است (الطوسی، ۱۴۱۳: ۳۵) و علامه حلی در شرح خود بر این رساله، استدلال یادشده را به شرح بازگفته است (الحلی، ۱۴۱۳: ۱۴۸). این تقریر از برهان صدیقین نیز در واقع، تحریری بسط‌یافته از همان برهان صدیقین ابن سیناست و ابتکاری افزون بر آن ندارد.

۲-۱. تقریر برهان صدیقین با فرض جواز تسلسل

دومین تقریر مطرح از برهان صدیقین در نگاشته‌های خواجه نصیر الدین طوسی، استدلالی است که برخلاف تقریر پیشین، حتی با فرض تسلسل ممکنات نیز وجود واجب‌الوجود را اثبات می‌کند. او این تقریر را در قواعد العقائد مطرح کرده و آن را به حکما نسبت داده است (الطوسی،

(۷) هر علتی که خارج از مجموعه ممکنات باشد، طبعاً ممکن الوجود نیست، پس حتماً واجب الوجود بالذات است. در نتیجه: واجب الوجود بالذات ثابت است (الحلی، ۱۴۱۳: ۱۴۸-۱۴۹).

خلاصه استدلال فوق این است که اگر همه موجودات عالم، ممکن الوجود باشند، آنگاه مجموعه و سلسله‌ای از ممکنات وجود خواهد داشت که آن نیز ممکن الوجود است و بنابراین برای پدید آمدن، محتاج به علت است. این علت، خود مجموعه یا فردی از افراد آن نمی‌تواند باشد، در نتیجه باید موجودی خارج از سلسله ممکنات باشد و معلوم است که موجود خارج از دایره ممکنات، موجودی واجب الوجود است. بنابراین، وجود سلسله ممکنات، دلیل بر وجود موجود واجب بالذات است.

این تقریر خواجه از برهان صدیقین تا حدود زیادی مشابه با تقریری است که فخر رازی از این برهان در آثار مختلفش از جمله کتاب معالم ارائه کرده است (الرازی، ۱۴۳۳: ۴۹ - ۵۰؛ همو، ۱۳۷۸: ۳۴۲ - ۳۴۳) و خود آن نیز آشکارا برگرفته از استدلال ابن سینا در کتاب نجات و رساله المبدأ و المعاد است. بنابراین، این صورت از برهان صدیقین پیش از خواجه نصیر در

(۴) علت تامه کل این سلسله، خود سلسله نیست؛ زیرا چیزی نمی‌تواند علت خودش باشد چون لازمه‌اش تقدم شیء بر خودش است که محال است.

(۵) فردی از افراد این سلسله ممکنات نیز علت تامه سلسله نمی‌تواند باشد؛ زیرا: اول: آن فرد از سلسله، ممکن الوجود است، پس وجود خودش معلول سببی است و سبب آن هم اگر ممکن باشد، معلول سببی دیگر است و تا بی‌نهایت ادامه پیدا می‌کند.

دوم: اگر این فرد، علت تامه سلسله باشد، حتماً باید علت تمام افراد سلسله، از جمله، خود و عللش هم باشد، در حالی که محال است چیزی در خود و عللش اثرگذار باشد [زیرا لازمه‌اش تقدم شیء بر خود است که امریست محال]. بنابراین ممکن نیست فردی از افراد این سلسله ممکنات، علت کل آن سلسله باشد.

سوم: یک فرد از افراد آن مجموعه ممکن نیست علت تامه کل آن مجموعه باشد؛ زیرا وجود آن مجموعه، به غیر از این فرد، متوقف بر وجود افراد دیگر آن مجموعه نیز هست و آن افراد دیگر هم به نوعی نسبت به کل مجموعه علّیت دارند.

(۶) پس علت تامه این سلسله، موجودی خارج از سلسله ممکنات است.

نیازمند به علت جداگانه‌ای هم نیست (الشیرازی، ۱۳۹۳: ۱۲۸). بر این اساس، استدلال مطرح در تقریر مزبور از برهان صدیقین، برای ابطال تسلسل ناتمام است و برای ابطال آن باید دلیلی دیگر اقامه کرد تا تقریر یادشده استوار و صحیح شود.

۳-۱. تقریر ابتکاری نصیرالدین طوسی از برهان صدیقین

سومین تقریر مطرح از برهان صدیقین در آثار خواجه نصیرالدین طوسی، صورتی از آن است که در رساله موجز و ارزنده فصول ارائه شده است. برخلاف دو تقریر پیشین از این برهان که در نگاه‌های فلسفی و کلامی قبل از خواجه نیز مطرح شده بودند، این تقریر سوم، صورت تازه‌ای از برهان صدیقین غیر متوقف بر دور و تسلسل را عرضه کرده است. طبق گفته برخی از شارحان رساله فصول، از جمله فاضل مقداد سُیوری (د: ۸۲۶ ه.ق.) و عبدالوهاب استرآبادی، این تقریر از برهان صدیقین، تقریری بدیع است و از ابتکارات خواجه به حساب می‌آید (السُیوری، ۱۳۷۸: ۵۹؛ الاسترآبادی، ۱۴۳۳: ۷۲). خواجگی شیرازی نیز این تقریر را «آسهل طرق و أخصر طرق» برای اثبات وجود خدا نامیده و آن را «طریقه متألهین و صدیقین» خوانده

آثار فلسفی و کلامی مطرح بوده است و ابداع وی به حساب نمی‌آید.

تقریر یادشده از برهان صدیقین که در صدد است وجود واجب را با استناد به لزوم وجود علتی خارج از سلسله ممکنات برای مجموعه ممکنات اثبات کند با اشکالی بنیادین مواجه است. در این گونه از برهان صدیقین برای مجموع ممکنات، وجودی متمایز و مستقل از افراد آن لحاظ می‌شود که فرضی نادرست است. در واقع، این تقریر از برهان صدیقین مبتنی بر این فرض است که «مجموع ممکنات عالم، واقعیتی ممکن الوجود است». آنگاه برای وجود مجموع ممکنات عالم که وجودی امکانی است، علتی مستقل نیز در نظر گرفته می‌شود. این در حالی است که مجموع ممکنات، از آن حیث که یک مجموعه است، تنها امری انتزاعی و اعتبار عقلی محض است و چنین مجموعه‌ای، وجود و واقعیت خارجی واحد جداگانه و مستقلی از افرادش ندارد تا علتی جداگانه لازم داشته باشد (لاهیجی، ۱۳۷۲: ۴۲). در واقع، همان گونه که ملاحظه کردیم، مجموعه موجودات و وجودی حقیقی غیر از وجود اجزاء خویش ندارد و وجودش فقط اعتباری است و از این رو

است (خواجهگی شیرازی، ۱۳۹۰: ۵۴ - ۵۵).

سعدالدین تفتازانی (د: ۷۹۳ ه.ق.) در مبحث اثبات وجود خدا، خاطر نشان می‌کند که برخی توهم کرده‌اند می‌توان برای اثبات وجود خدا، استدلالی غیر متوقف بر امتناع ترجیح بلامرجح یا استدلالی بدون احتیاج به ابطال دور و تسلسل ارائه کرد؛ اما چنین نظری صحیح نیست و بدون باور به امتناع ترجیح بلامرجح و ابطال دور و تسلسل نمی‌توان بر وجود خداوند استدلال کرد. از نظر او تقریرهایی هم که ادعا شده، بدون ابطال دور و تسلسل، وجود خدا را اثبات می‌کنند مطابق ادعا و تام و تمام نیست (التفتازانی، ۱۴۰۹، ۴: ۱۷ - ۲۰). با این وصف در ادامه خواهیم دید که تقریر نوین خواجه از برهان صدیقین، برخلاف نظر تفتازانی که اثبات وجود خدا به عنوان واجب‌الوجود را بدون ابطال دور و تسلسل غیرممکن می‌دانست، به اثبات وجود باری تعالی بدون ابطال دور و تسلسل می‌پردازد.

چنانکه بیان شد، تقریر نوآورانه خواجه از برهان صدیقین پس از وی با اقبال گسترده متکلمان امامی روبرو شد و برخی به بازتاب آن و بعضی نیز به ارائه تقریرهای مشابهی از آن در آثار خویش

پرداختند. در اینجا نخست تقریر خواجه توضیح داده می‌شود و سپس به بازتاب‌ها و اقتباس‌های بعدی متکلمان امامی و اشعری از آن، اشاره می‌شود.

عبارات خواجه نصیر در بیان تقریر نوآورانه‌اش از برهان صدیقین در رساله فصول چنین است:

(الف) هرکه اندک تفکر کند، بداند که: موجود، یا هستی او، از غیر او بود، یا نبود؛ و اهل نظر اول را «ممکن» خوانند، و دوم را «واجب»؛ پس موجود یا ممکن بود یا واجب.

(ب) اما «ممکن» را چون وجود او از «غیر» فرض کردیم، بی اعتبار غیر، موجود نتواند بود؛ و چون موجود نبود، موجد غیر خویش هم نتواند بود. چه ایجاد ناموجود در عقل محالست. پس ممکن، بی اعتبار غیر نه موجود باشد، و نه غیر او را از وجود نتواند بود.

(ج) هرکه حقیقت واجب و ممکن، چنانکه گفتیم دانست، بی زیاده کلفتی داند که اگر واجبی نبود هیچ موجود نبود؛ که موجود به غیر، یعنی ممکن را، نه از خویش و نه از غیر، پیش از وجود آن غیر، وجود نتواند بود. از جهت آن که همه، ممکن باشند. پس غیر «ممکن»، موجود می‌باید که تا آن ممکن، موجود نتواند بود، و غیر «ممکن»، «واجب» بود. یعنی همچنان که موجودات بسیار می‌بینند و می‌یابند، به یقین داند که بعضی از آن واجب است (طوسی، ۱۳۳۵: ۱۲).

رکن‌الدین جرجانی (زنده در ۷۲۸ ه.ق.) عبارات پیش گفته را به صورت زیر به عربی برگردانده است:

نمی‌شود.

۶) چون ممکن‌الوجود ذاتاً موجود نیست، پدید آور موجود دیگری هم نمی‌تواند باشد؛ زیرا فاقد چیزی نمی‌تواند دهنده و بخشنده آن چیز باشد.

۷) بنابراین، ممکن‌الوجود بدون لحاظ علتش نه موجود است و نه می‌تواند ایجاد کننده موجودی دیگر باشد.

۸) اگر همه موجودات عالم خارج، ممکن‌الوجود بودند با توجه به اینکه ممکن‌الوجودها نه ذاتاً موجودند و نه می‌توانند به تنهایی علت پدید آمدن چیزی باشند، نباید موجودی تحقق می‌یافت.

۹) اما بدیهی است که در عالم خارج، موجوداتی تحقق دارند؛ پس همه موجودات، ممکن‌الوجود نیستند و موجودی غیر ممکن‌الوجود نیز وجود دارد.

۱۰) موجودی که غیر ممکن‌الوجود است و ذاتاً وجود دارد، واجب‌الوجود است.

پس: در میان موجودات، حتماً واجب‌الوجودی هست.

فاضل مقداد (د: ۸۲۶ ه.ق). برهان پیش‌گفته را طریقی گران‌قدر و بدیع و روش ابتکاری خواهی برای اثبات خداوند

تقسیم: وجود کلّ شیء إما أن یکون من غیره أو لم یکن، و الأوّل ممکن‌الوجود، و الثانی واجب‌الوجود، و الموجودات بأسرها منحصره فیهما. و الممكن إذا کان وجوده من غیره، فإذا لم یعتبر ذلك الغير لم یکن له وجود، و إذا لم یکن له وجود لم یکن لغيره عنه وجود، لاستحالة کون المعدوم موجداً. أصل: کلّ من عرف حقیقه الواجب و الممكن كما قلناه عرف بأدنی فکر أنه لو لم یکن فی الوجود واجب‌الوجود لم یکن لشیء من الممكنات وجود أصلاً؛ لأنّ الموجودات حیثئذ کلّها تكون ممکنه، و الممكن لیس له من نفسه وجود و لا لغيره عنه وجود، فلا بدّ من وجود واجب‌الوجود لیحصل وجود الممكنات منه (طوسی، ۱۳۸۰: ۲ - ۳).

استدلال خواهی را می‌توان در قالب مقدمات زیر صورت‌بندی کرد:

۱) موجودات بسیاری در عالم خارج وجود دارد.

۲) هر موجودی یا وجودش از غیر اوست یا از غیر او نیست و ذاتی آن است.

۳) موجودی که وجودش از خودش نیست بلکه برگرفته از غیر است، «ممكن‌الموجود» نامیده می‌شود؛ و به موجودی که وجودش از خودش است «واجب‌الموجود» گفته می‌شود.

۴) پس موجود، یا ممکن است یا واجب.

۵) از آنجا که ممکن‌الوجود ذاتاً وجود ندارد و وجودش برگرفته از «غیر» است، بدون آن «غیر» هرگز موجود

دانسته است و آن را به صورت زیر بازتقریر کرده:

و لندکر هنا طرماً شریفه منها بدیع و منها مشهور: أما الأول، فدلایان: الأول: مخترع المحقق الطوسی (ره)؛ و تقریره: لو لم یکن الواجب موجوداً لم یکن لشیء من الممكنات وجود أصلاً و اللازم کالملزوم فی البطلان (السیوری، ۱۴۲۹: ۱۵۱).

مضمون استدلال یادشده آن است که اگر فرض کنیم واجب‌الوجودی موجود نباشد و همه موجودات خارجی ممکن‌الوجود باشند، آنگاه هیچ‌یک از این ممکنات نیز موجود نخواهد بود، اما بدیهی است که ممکنات وجود دارند، پس واجب‌الوجود هم وجود دارد.

این تقریر از برهان صدیقین را می‌توان در قالب گزاره‌های زیر تشریح کرد:

(۱) [موجوداتی در عالم خارج وجود دارد].

(۲) اگر در میان موجودات خارجی، واجب‌الوجودی نباشد، آنگاه تمام موجودات، ممکن‌الوجود خواهند بود؛ زیرا هر موجودی یا واجب است یا ممکن.

(۳) ممکن‌الوجود، بنابر تعریف، موجودی است که ذاتاً وجود ندارد؛ یعنی وجودش از خودش نیست بلکه برگرفته از «غیر» است.

(۴) بنابراین، اگر آن «غیر» نباشد، ممکنات مفروض نیز موجود نخواهند بود، و وقتی ممکنات موجود نباشند طبعاً نمی‌توانند ایجادکننده چیز دیگری باشند؛ زیرا ایجاد کردن موجود دیگر فرع بر وجود داشتن است و مُحال است امر معدوم، پدیدآورنده چیزی باشد.

(۵) پس: وجود موجودات خارجی ممکن، وابسته به وجود موجودی غیر ممکن‌الوجود است.

(۶) موجودی که غیر «مکن‌الوجود» باشد، واجب‌الوجود است.

نتیجه: «واجب‌الوجود» موجود است (السیوری، ۱۴۲۹: ۱۵۱-۱۵۲).

فاضل مقداد، همین تقریر از برهان صدیقین را با تغییر بسیار جزئی در شرح فصول خواجه نصیر نیز آورده است: اگر واجب‌الوجودی در عالم خارج نباشد آنگاه موجودات عالم باید همگی ممکن‌الوجود باشند؛ چون هر موجودی یا ممکن است یا واجب. اگر همه موجودات عالم، ممکن‌الوجود بودند در این صورت نبایست هیچ موجودی در عالم خارج تحقق می‌یافت؛ زیرا ممکن‌الوجود ذاتاً از خود وجودی ندارد، بنابراین برای موجودشدن نیازمند به موجودی غیر ممکن‌الوجود است که فرض بر آن است

که بالذات موجود است، یعنی واجب‌الوجود یا به تعبیری «هست به خود» باشد.

۲. بلزتاب‌های تقریر ابتکاری خواجه‌نصیر از برهان صدیقین در کلام امامیه

تقریر جدید خواجه‌نصیر از برهان صدیقین که بدون احتیاج به ابطال دور و تسلسل، وجود خداوند را ثابت می‌کند در آثار فیلسوفان شیعی پس از او چندان مجال طرح نیافت و مورد بررسی قرار نگرفت. احتمال می‌رود که علت این بی‌اعتنایی فیلسوفان به تقریر تازه خواجه، طرح آن در یک اثر مختصر فارسی کلامی، یعنی رساله فصول باشد. شاید اگر همین تقریر در یک اثر کلان فلسفی خواجه و به زبان عربی مطرح شده بود، اقبال بیشتری در فلسفه اسلامی می‌یافت و با استقبال فیلسوفان بعدی هم مواجه می‌شد. برخلاف مواجهه فیلسوفان، این تقریر تازه خواجه با استقبال متکلمان امامی پس از وی روبرو شد. شمار زیادی از این متکلمان در آثار خود برای اثبات وجود خداوند، یا عیناً به این تقریر از برهان صدیقین استناد کردند یا کوشیدند به پیروی از خواجه‌نصیر، صورت‌ها و تقریرهای تازه‌ای از برهان صدیقین ابتکاری وی ارائه کنند. تمام این تقریرها به

که چنین موجودی، موجود نیست. اما می‌دانیم که در عالم خارج، موجوداتی تحقق دارد، بنابراین واجب‌الوجودی باید موجود باشد (السیوری، ۱۳۷۸: ۵۹-۶۰).

چنین تقریری از برهان صدیقین، در آثار متکلمان امامی پیش از خواجه-نصیر الدین طوسی هیچ سابقه نداشته است و نخستین بار از سوی خواجه مطرح شده است. جنبه نوآورانه این تقریر، طرح ریزی و ابتدای آن بر اصل «تقدم ما بالذات بر ما بالعرض» یا قاعده «کلّ ما بالعرض ینتهي إلى ما بالذات» است؛ یعنی خواجه با تعریف «ممکن‌الوجود» به موجودی که «ذاتاً وجود ندارد و وجودش مأخوذ از غیر است» و تعریف «واجب‌الوجود» به موجودی که «ذاتاً وجود دارد و وجودش مأخوذ از غیر نیست»، نتیجه گرفته است که اگر موجودات عالم خارج، همگی ممکن‌الوجود باشند و ذاتاً از خود وجود نداشته باشند، ناگزیر باید وجودشان برگرفته از موجودی باشد که ذاتاً وجود دارد، و این موجود، همان واجب‌الوجود است. به بیان دیگر، طبق استدلال خواجه، موجودات خارجی اگر وجودشان از خودشان نباشد، حتماً بالعرض و برگرفته از غیر است، و این غیر باید موجودی باشد

سایق همان برهان ابداعیِ خواجه، بر نیاز ذاتی ممکن‌الوجود به موجودی غیر ممکن‌الوجود برای موجودشدن مبتنی است.

احتمالاً یکی از نخستین متکلمانی که به تقلید و اقتباس از برهان صدیقین ابتکاری خواجه پرداخت، محمد ابن حسن ابن یوسف حلّی (د: ۷۷۱ ه.ق.)، ملقب به فخرالمحققین، فرزند علامه حلّی و استاد فاضل مقداد بود که در آثار مختلف خود برای اثبات وجود واجب‌الوجود، برهانی به سبک برهان ابتکاریِ خواجه عرضه کرد. او در کتاب *تحصیل النجاه* برای اثبات وجود آفریدگار به سه دلیل اشاره کرده است که هر سه از نوع برهان صدیقین است. نخستین تقریر وی از برهان صدیقین، برهانی مشابه با تقریر ابتکاریِ خواجه است. اصل استدلال فخرالمحققین از این قرار است که: هر وقت موجودی تحقق داشته باشد، واجب‌الذات نیز موجود است؛ و چون موجودی در عالم خارج تحقق دارد، پس واجب‌الوجود بالذات نیز موجود است.

روشن است که چون در این استدلال از نفس وجود به ثبوت واجب‌الوجود حکم می‌شود، باید آن را تقریری از برهانی صدیقین به حساب آورد. در برهان یادشده

میان تحقق وجود در عالم خارج و وجود واجب‌الوجود تلازم برقرار شده است؛ به این معنا که اگر وجودی در خارج باشد حتماً وجود واجب‌الوجود نیز ثابت است. فخرالمحققین تلازم مزبور را به‌نحو زیر ثابت کرده است:

(ا) موجودی وجود دارد.

(ب) این موجود یا واجب است یا ممکن.

(ج) اگر واجب باشد، ملازمه آشکار و ثابت است.

(د) اگر ممکن باشد، موجود ممکن، بالذات و به‌تنهایی نمی‌تواند موجود شود، و موجودی که به‌تنهایی نتواند موجود شود، ممکن نیست پدیدآور موجود دیگری باشد.

(ه) پس اگر تمام موجودات، ممکن‌الوجود باشند، هیچ‌یک از آنها به‌تنهایی ممکن نیست موجود شود یا پدیدآور موجود دیگری باشد. در نتیجه، لازم است هیچ موجودی در عالم خارج تحقق پیدا نکند و تمام موجودات معدوم باشند که امری باطل و مُحال است.

(و) پس چون وجود موجودات در عالم خارج، ثابت و بدیهی است، مُحال است تمام موجودات، ممکن‌الوجود باشند، در نتیجه باید واجب‌الوجودی در میان

موجودات عالم تحقق داشته باشد.

بنابراین: وجود موجودات در عالم خارج، ملازم است با ثبوت و تحقق واجب‌الوجود بالذات. (الحلی، ۱۴۳۸: ۵۱)

چنانکه دیدیم، چکیده استدلال فخرالمحققین در حقیقت همان مضمون تقریر ابتکاری خواجه نصیر از برهان صدیقین است مبنی بر اینکه اگر موجوداتی در عالم خارج باشد، باید واجب بالذات باشد هم در میان آنها وجود داشته باشد؛ زیرا اگر همه موجودات، ممکن‌الوجود باشند، از آنجا که هیچ‌یک از آنها ذاتاً وجود ندارند، به تنهایی و بدون لحاظ علتشان تحقق نمی‌یابند و موجِد و پدیدآور چیز دیگری هم نمی‌توانند باشند. در نتیجه، هیچ موجودی نباید در خارج پدید آمده باشد، در حالی که می‌دانیم موجوداتی در عالم خارج تحقق دارند. بنابراین همه موجودات، ممکن‌الوجود نیستند و در میان آنها واجب‌الوجودی نیز وجود دارد.

فخرالمحققین استدلال یادشده را در رساله *إرشاد المسترشدين* نیز با بیانی دیگر ذکر کرده است:

۱) موجودات منحصر در دو نوع واجب و ممکن هستند.

ب) با توجه به اینکه تمام ممکنات

برای موجود شدن نیازمند به واجب‌الوجود هستند، چنانچه واجب‌الوجودی موجود نباشد، هیچ‌یک از ممکنات نیز تحقق پیدا نمی‌کنند.

ج) ضرورتاً موجوداتی در عالم خارج تحقق دارند.

پس: وجود واجب‌الوجود ضروری و ثابت است (الحلی، ۱۳۷۲: ۲۲).

این استدلال فخرالمحققین نیز همچون برهان خواجه نصیر بر نیاز و فقر ذاتی ممکنات به موجودی غیر ممکن‌الوجود (یعنی واجب‌الوجود) برای موجود شدن متکی و استوار است.

پس از فخرالمحققین و شاگردش فاضل مقداد - همان‌طور که دیدیم در آثار مختلف خود به شرح و بازگفت تقریر نوآورانه خواجه از برهان صدیقین پرداخته‌اند - دیگر متکلم امامی هم عصر آنان، ضیاء الدین علی ابن سدید الدین داود حسینی جرجانی نیز استدلالی با همان مضمون تقریر ابتکاری خواجه بیان کرده است. او در رساله مختصری که در بیان اصول اعتقادی پنج‌گانه به زبان فارسی نگاشته است، برای اثبات خداوند واجب‌الوجود، چنین استدلال می‌کند:

۱) اگر واجب‌الوجودی نباشد، جمله

ممکنات نیز موجود نخواهند بود؛ زیرا ذاتشان اقتضای وجود ندارد و از خود وجودی ندارند.

ب) پس برای موجود شدن ممکنات باید موجود دیگری نیز باشد که ممکن الوجود نباشد و بتواند آن‌ها را خلق کند.

ج) موجود غیر ممکن الوجود حتماً واجب الوجود است.

بنابراین: واجب الوجود، موجود است (جرجانی، ۱۳۷۵: ۱۸۱).

جمال‌الدین کفعمی (فوت در اواخر قرن نهم هجری) به تکرار برهان ابداعی خواجه پرداخته است و وجود خدا را با استناد به ملازم بودن وجود ممکنات با وجود واجب الوجود اثبات کرده است.

به گفته او، اگر واجب الوجودی نباشد، هیچ موجودی در عالم خارج نباید موجود شود؛

زیرا وجود ممکن الوجود، صفت ذاتی آن نیست بلکه برگرفته از غیر است. حال اگر

آن «غیر» نباشد، آنگاه ممکن الوجود نیز پدید نمی آید و وقتی ممکن الوجود،

موجود نباشد، مُحال است بتواند موجب پدید آمدن موجود دیگری شود؛ چون

ایجاد کردن، متوقف بر موجود بودن است و امر معدوم نمی تواند موجب پدید آمدن

چیزی شود. در نتیجه، هیچ موجودی

نمی بایست در عالم خارج موجود می شد، در حالی که یقین داریم موجوداتی در عالم خارج موجودند (الکفعمی، ۱۴۳۰: ۶۰).

همین استدلال برای اثبات وجود خدا، در مکتوبات کلامی ابن ابی جمهور

أحسانی (د: اوایل قرن دهم هجری) نیز دیده می شود. او از جمله متکلمان است

که اهتمام ویژه‌ای به طرح این تقریر از برهان صدیقین از خود نشان داده است.

أحسانی در رساله مسلك الأفهام و سپس در کتاب مجلی به تقریری از برهان

صدیقین بر سیاق و سبک برهان ابتکاری خواجه اشاره کرده است. او تقریر این

استدلال را مبتنی بر دو مقدمه زیر می داند:

۱) ممکن الوجود از خود وجودی ندارد.

۲) ممکن الوجود ذاتاً و به اعتبار ذاتش پدیدآورنده چیزی دیگر نیست؛

زیرا:

۱) ایجاد شدن چیزی به سبب ممکن الوجود متوقف بر موجود بودن

ممکن الوجود است؛ چون امر معدوم نمی تواند اثر گذار باشد.

ب) وجود ممکن الوجود از ناحیه غیر آن است.

در نتیجه: از آنجا که ایجاد چیزی از سوی ممکن الوجود در واقع از لوازم

این شیوه تحریر کنیم:

- (۱) در عالم خارج موجوداتی هستند.
 - (۲) اگر در میان این موجودات، واجب‌الوجودی باشد، آنگاه مطلوب ما ثابت است.
 - (۳) اما اگر در بین آنها واجب‌الوجودی نباشد و همه اشیاء ممکن‌الوجود باشند، لازمه‌اش آن است که هیچ موجودی تحقق پیدا نکرده باشد؛ زیرا اشیاء ممکن‌الوجود نه ذاتاً از خود وجودی دارند و نه ذاتاً می‌توانند پدیدآورنده موجود دیگری باشند.
 - (۴) اما می‌دانیم که در عالم خارج موجوداتی وجود دارند.
- بنابراین: واجب‌الوجودی باید باشد که این موجودات ممکن از آن صادر شده باشند.
- همچنین در رساله *التحفة الکلامیة* که نگارش آن به ابن ابی‌جمهور اُحسائی نسبت داده شده است، استدلالی به همین شیوه مشاهده می‌شود. مضمون استدلال از این قرار است که اگر در هستی، واجب‌الوجودی نباشد، آنگاه تمام موجودات عالم ممکن‌الوجود خواهند بود؛ در این صورت با توجه به اینکه هر ممکن‌الوجودی ذاتاً وجود ندارد و برای

وجودش است و وجود ممکن‌الوجود از ناحیه غیر آن است، پس ایجاد چیزی از سوی ممکن‌الوجود در حقیقت به سبب غیر و از ناحیه غیر است.

پس از بیان این مقدمات، او استدلالی به صورت زیر ارائه می‌کند:

- (آ) در عالم خارج، اشیاء ممکن‌الوجودی موجود است.
- (ب) این اشیاء ممکن‌الوجود نه ذاتاً از خود وجودی دارند و نه ذاتاً می‌توانند پدیدآورنده چیزی دیگر باشند.
- (ج) پس اگر واجب‌الوجودی در عالم خارج نبود، لازم می‌آمد این ممکنات هم موجود نباشند.
- (د) اما می‌دانیم که موجودات ممکنی در عالم خارج وجود دارند.
- بنابراین: واجب‌الوجودی باید موجود باشد که این ممکنات از آن صادر شده باشند (ابن ابی‌جمهور الأُحسائی، ۱۴۳۴، ۲: ۵۰۱؛ همو، ۱۴۳۵، ۱: ۲۹۵).
- استدلال بالا به این دلیل که با ممکن‌الوجود بودن اشیاء عالم آغاز می‌شود باید تقریری از برهان «امکان و وجوب» به شمار آید و اگر بخواهیم بر اساس استدلال اُحسائی، یک برهان صدیقین دقیق ارائه کنیم باید استدلال را به

می‌شود که عالم، حادث و ممکن است و بنابراین اگر واجب‌الوجودی نباشد، عالم نیز موجود نخواهد بود؛ زیرا وجود ممکن از ناحیه غیر خودش است و موجود غیر ممکن‌الوجود حتماً واجب‌الوجود است (العالمی، ۱۴۲۲، ۲: ۳).

عزالدین ابن جعفر آملی، از دیگر متکلمان امامی است که در رساله موسوم به رساله حسنیه در بیان اعتقادات عقلیه و ذکر عبادات شرعیه نقلیه از تقریر خواجه پیروی و برهان صدیقین زیر را ارائه کرده است:

بدان که خدای باری‌تعالی، واجب‌الوجود است و موجود است، که اگر موجود نباشد لازم آید که هیچ چیز موجود نباشد، زیرا که در مقدمه مقرر شد که هر چه موجود است بر دو قسم است: واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود. و نیز مقرر شد که وجود ممکن‌الوجود از غیر اوست، پس اگر واجب‌الوجود نباشد ممکن‌الوجود نیز نخواهد بود، به جهت آن که بر تقدیری که واجب‌الوجود نباشد آن غیر که وجود ممکن‌الوجود از اوست نیز نخواهد بود، پس اگر واجب‌الوجود نباشد، لازم آید که هیچ چیز موجود نباشد اصلاً، و این خلاف واقع است. پس واجب‌الوجود که خدای تعالی است موجود باشد (آملی، ۱۳۷۷: ۵۴۶).

خواجگی شیرازی، یکی از متکلمان امامی فعال در قرن دهم هجری نیز برای اثبات وجود خداوند به همین تقریر تازه طوسی از برهان صدیقین تمسک جسته

موجود شدن نیازمند به غیر است، نه خودبه‌خود موجود می‌شود و نه می‌تواند موجب ایجاد شیء دیگری شود. در نتیجه، فرض اینکه تمام موجودات عالم ممکن‌الوجود باشند مستلزم آن است که هیچ موجودی در عالم خارج موجود نباشد. این در حالی است که می‌دانیم در عالم خارج حتماً موجوداتی تحقق دارند. بنابراین فرض عدم واجب‌الوجود مستلزم نتیجه‌ای محال و باطل است و چون هر چیزی که مستلزم محال باشد، خودش نیز محال است؛ پس عدم واجب‌الوجود محال است. در نتیجه، وجود واجب‌الوجود ثابت می‌شود (ابن ابی‌جمهور الأحسائی، ۱۴۳۷: ۱۸۷ - ۱۸۸).

همچنین در رساله مختصر التحفه الکلامیه، همین برهان با عباراتی کاملاً مشابه با عبارات پیش‌گفته از فاضل مقداد در تقریر این برهان در شرح فصول خواجه نصیر توضیح داده شده است (همو، ۱۴۳۷: ۲۸۹ - ۲۹۰).

به همین نحو، زین‌الدین ابن علی عاملی مشهور به شهید ثانی (د: ۹۶۵ ه.ق.) برای اثبات وجود خداوند به برهانی موجز اشاره کرده است که از حیث مضمون در راستای برهان صدیقین خواجه نصیر قلمداد می‌شود. استدلال وی با این مقدمه شروع

است. به گفته او، اگر واجب الوجودی در خارج موجود نباشد، لازم می‌آید که هیچ موجود دیگری هم در خارج تحقق نداشته نباشد، در حالی که یقین داریم موجوداتی در عالم خارج وجود دارند. او ملازمه یادشده را به دو صورت زیر توضیح داده است:

وجه نخست:

(ا) بدون شک، موجودی در خارج هست.

(ب) این موجود اگر واجب الوجود نباشد، حتماً ممکن الوجود است.

(ج) هر ممکن موجودی، نیازمند به علت است.

(د) آن علت نیز بنا بر فرض، واجب الوجود نیست و چون ممکن الوجود است محتاج به علتی دیگر است که اگر علتش همان ممکن الوجود نخست باشد، دور پیش می‌آید و اگر ممکن الوجود دیگری باشد و به همین نحو ادامه پیدا کند، تسلسل لازم می‌آید که هر دو باطل است. در نتیجه، علتی برای تحقق آن موجود ممکن الوجود، وجود نخواهد داشت و هیچ موجود ممکنی نباید موجود شده باشد.

(ه) طبق فرض، موجود واجب الوجودی نیز در عالم خارج موجود

نیست.

در نتیجه: اگر واجب الوجودی نباشد، نباید هیچ موجودی در عالم خارج وجود داشته باشد.

وجه دوم:

(ا) ممکن الوجود ذاتاً وجود ندارد و برای موجود شدن نیازمند به واجب الوجود است.

(ب) پس اگر واجب الوجودی نباشد، ممکن الوجودی نیز نخواهد بود.

(ج) اگر واجب و ممکنی نباشد، نباید هیچ موجودی در خارج تحقق داشته باشد.

(د) اما می‌دانیم که موجودی در عالم خارج تحقق دارد.

پس: حتماً واجب الوجودی در خارج موجود است (خواجگی شیرازی، ۱۳۷۵: ۷۹ - ۸۰. نیز بنگرید به: همو، ۱۳۹۰: ۵۵ - ۵۷). (۵۷)

برخی متکلمان امامی مثل صفی‌الدین طریحی (الطریحی، ۱۴۲۸: ۵۲) و نویسنده الأنوار الجلیه فی أصول المذهب الإمامیه (ناشناس، ۱۴۳۷: ۹۷۵) نیز در نگاشته‌های خود برای اثبات وجود خدا به استدلال‌هایی مشابه با تقریر مورد گفتگو از برهان صدیقین اشاره کرده‌اند.

۳. بازتاب تقریر ابتکاری خواجه نصیر از برهان صدیقین در کلام اشاعره

علاوه بر متکلمان امامی، برخی متکلمان اشعری نیز تقریر ابتکاری خواجه از برهان صدیقین را برگزیده‌اند و به پیروی از او، صورت‌هایی از آن استدلال را ارائه نمودند. برای نمونه، میرسید شریف جرجانی (د: ۸۱۶ ه.ق.)، متکلم نامدار اشعری، در شرح بر *مواقف ایجی*، پس از توضیح پنج مسلکی که وی برای اثبات وجود خدا بیان کرده است به تقریری از برهان صدیقین اشاره می‌کند که به گفته او، برخی از فضلا آن را ابداع کرده و کوتاه‌ترین و روشن‌ترین تقریر از این برهان به‌شمار می‌آید:

ما أشار إليه بعض الفضلاء و تحريره أن الممكن لا يستقل بنفسه في وجوده و هو ظاهر، و لا في إيجاده لغيره لأن مرتبة الإيجاد بعد مرتبة الوجود فإن الشيء ما لم يوجد لم يوجد، فلو انحصر الموجود في الممكن لزم أن لا يوجد شيء أصلاً لأن الممكن و إن كان متعددلاً لا يستقل بوجوده و لا إيجاده و إذ لا وجود و لا إيجاد فلا موجود لا بذاته و لا بغيره و هذا المسلك اخصر المسالك وأظهرها (الجرجاني، ۱۴۱۹، ۸: ۱۴).

تقریری که جرجانی تحریر می‌کند، در واقع استدلالی مشابه با تقریر نوآورانه خواجه نصیر است که وجود خداوند را بدون نیاز به ابطال دور و تسلسل اثبات می‌کند و مشتمل بر مقدمات زیر است:

آ) ممکن الوجود از خود وجود مستقل ندارد.

ب) ممکن الوجود در ایجاد موجود دیگر نیز استقلالی ندارد؛ زیرا مرتبه ایجاد، متأخر از مرتبه وجود است و شیء تا موجود نباشد نمی‌تواند چیز دیگری را ایجاد کند.

ج) اگر در عالم خارج فقط ممکنات موجود باشند، لازمه‌اش آن است که هیچ موجودی تحقق پیدا نکند؛ زیرا ممکن الوجود هر اندازه هم که متعدد باشد به نحو مستقل نه وجود دارد و نه می‌تواند چیزی را ایجاد کند، در نتیجه لازم می‌آید وجود و ایجاد تحقق نیابد و چیزی موجود نشود.

د) بدیهی است که موجوداتی در عالم خارج وجود دارند.

پس: موجودات عالم خارج منحصر در ممکنات نیست و واجب الوجود بالذاتی نیز در عالم خارج موجود است.

اگرچه جرجانی از مبتکر این تقریر نام نبرده است و معلوم نیست مراد او از «بعض فضلاء» چه کسی است، چنان‌که ملاحظه شد، تقریر پیش‌گفته استدلالی مشابه با تقریر ابتکاری خواجه نصیرالدین طوسی از برهان صدیقین است و احتمالاً منظور جرجانی از «بعض فضلاء» کسی جز خواجه نصیرالدین طوسی نبوده است.

۵) عالم و اجزاء آن ذاتاً عدم‌پذیر است، بنابراین عین همان واقعیت ذاتاً نفی‌ناپذیر نیست.

نتیجه: واقعیتی غیر از عالم و اجزاء آن هست که واجب‌الوجود بالذات است (طباطبایی، ۱۳۷۵، ۵: ۱۱۶-۱۱۷).

همان‌طور که ملاحظه شد، در تقریر ابتکاری محقق طوسی، محور اصلی برهان تقسیم موجود به واجب‌الوجود و ممکن‌الوجود (پس موجود یا ممکن بود یا واجب) و سپس تأکید بر مشروط و وابستگی تحقق موجودی در عالم به وجود واجب‌الوجود است (اگر واجبی نبود هیچ موجود نبود)، اما برخلاف این، در برهان صدیقین، علامه طباطبایی بدون لحاظ تقسیم موجودات به واجب و ممکن، «اصل واقعیت» مد نظر قرار می‌گیرد و به‌طور مستقیم به نفی‌ناپذیری و واجب‌الوجود بودن ذاتی آن توجه می‌شود. بر این اساس، در حالی که نصیرالدین طوسی با برهان تازه خویش در صدد اثبات این مدعاست که در میان موجودات عالم باید واجب-الوجودی باشد و بدون وجود واجب هیچ موجودی تحقق نمی‌یابد، علامه با طرح استدلال خود در پی توجه‌دادن به این نکته است که اصل واقعیت امری است ذاتاً

۴. مقایسه تقریر نوآورانه خواجه‌مبارک برهان صدیقین علامه طباطبایی

پس از تبیین تقریر نوین خواجه‌نصیر از برهان صدیقین و تشریح بازتاب‌های آن در کلام امامیه و اشاعره، اشاره به تفاوت‌های تقریر خواجه با تقریر علامه طباطبایی از این برهان به‌عنوان یکی از واپسین و تازه‌ترین تقریرهای ارائه‌شده از برهان مزبور، جوانب دیگری از استدلال خواجه را آشکار می‌کند. برهان صدیقین علامه طباطبایی با تقریر ابتکاری خواجه از این برهان در نقطه آغاز برهان، یعنی اذعان به ثبوت واقعیت و وجود و نفی سفسطه و همچنین اثبات این نتیجه که «واجب‌الوجود بالذاتی هست که وجود و حقیقت سایر موجودات وابسته به آن است» مشترک است اما سایر مقدمات این دو تقریر با یکدیگر تفاوت‌های بنیادین دارد. به‌طور خلاصه، تقریر علامه طباطبایی بر مقدمات بدیهی زیر مشتمل است:

- ۱) واقعیتی هست.
- ۲) این واقعیت ذاتاً عدم‌پذیر نیست.
- ۳) هر چیزی که ذاتاً عدم‌پذیر نباشد و نیستی آن ممتنع باشد واجب بالذات است.
- ۴) پس واقعیت ذاتاً نفی‌ناپذیرِ یادشده، واجب‌الوجود بالذات است.

واجب‌الوجود که «جهان و اجزاء جهان با او واقعیت‌دار و بی او هیچ و پوچ می‌باشد» (همان: ۱۱۷).

نتیجه گیری

پس از آنکه ابن‌سینا برای اثبات وجود خداوند به ارائه استدلالی موجودمحور به نام «برهان صدیقین» پرداخت و وجود آفریدگار را برخلاف سایر براهین خداشناسی، تنها با استناد به اصل هستی و مطلق واقعیت ثابت کرد، برخی از فیلسوفان و متکلمان پیرو او کوشیدند تقریرهایی تازه از برهان صدیقین ارائه کنند. خواجه نصیرالدین طوسی یکی از فیلسوف متکلمانی بود که به گواهی برخی از عالمان توانست تقریری نوآورانه از برهان صدیقین را در برخی از آثار خود مطرح کند. طوسی در نگاه‌های خود به سه تقریر از برهان صدیقین اشاره کرده است: در تقریر نخست که آشکارا استدلالی برگرفته از برهان صدیقین ابن‌سیناست، اثبات واجب‌الوجود، متوقف بر استحاله دور و تسلسل است. در تقریر دوم که مشابه استدلال فخر رازی است، وجود واجب‌الوجود حتی در صورت تسلسل نیز ثابت می‌شود؛ در تقریر سوم که ابداع شخص خواجه نصیر است و آن را در

رسالة فصول مطرح کرده، وجود واجب‌الوجود بدون توقف بر ابطال دور و تسلسل اثبات می‌شود. چکیده تقریر ابتکاری خواجه از برهان صدیقین از این قرار است: اگر همه موجودات عالم خارج، ممکن‌الوجود بودند با توجه به اینکه ممکن‌الوجودها نه ذاتاً موجودند و نه می‌توانند به تنهایی علت پدید آمدن چیزی باشند نباید موجودی تحقق می‌یافت در حالی که بدیهی است، در عالم خارج موجوداتی تحقق دارد؛ پس همه موجودات عالم، ممکن‌الوجود نیستند و موجودی غیر ممکن‌الوجود، یعنی واجب‌الوجود نیز وجود دارد که همان خداوند است.

پس از خواجه نصیر، تقریر ابتکاری او از برهان صدیقین با استقبال شماری دیگر از متکلمان امامی و اشعری روبرو شد به گونه‌ای که آنان نیز در مبحث اثبات وجود خدا به بازگویی تقریر نوآورانه خواجه یا ارائه تقریرهایی با اقتباس از آن پرداختند. فخرالمحققین محمد ابن حسن ابن یوسف حلّی، فاضل مقداد سیوری، ضیاءالدین علی ابن سدیدالدین داود حسینی جرجانی، جمال‌الدین کفعمی، ابن ابی‌جمهور أحسائی، زین‌الدین ابن علی عاملی مشهور به شهید ثانی، عزالدین ابن جعفر آملی، خواجه‌گی شیرازی و

تقلید و اقتباس‌های پیش‌گفته از برهان صدیقین ابتکاری خواجه نصیرالدین طوسی در کلام امامیه و اشاعره، آشکارا نمودار اقبال متکلمان امامی و اشعری به این تقریر تازه از برهان صدیقین و جایگاه مهم آن در مبحث اثبات وجود خدا است.

صفی‌الدین طریحی از جمله متکلمان امامی هستند که برای اثبات وجود باری تعالی به عین تقریر نوین خواجه از برهان صدیقین یا استدلالی نظیر آن استناد کرده‌اند؛ همچنین، از میان متکلمان اشعری، میرسید شریف جرجانی به تقریر ابتکاری خواجه اشاره کرده است.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.
تعارض منافع: طبق اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.
برگرفته از پایان نامه / رساله: این مقاله برگرفته از پایان نامه/رساله نبوده است.

منابع

- ابن ابی جمهور الأحسائی، محمد ابن علی. (۱۴۳۴).
مُجلی مرآه المنجی. ۵ ج، تحقیق و تصحیح: رضا
یحیی پور فارمد، بیروت: جمعیه ابن ابی جمهور الأحسائی
لإحياء التراث.
- ابن ابی جمهور الأحسائی، محمد ابن علی. (۱۴۳۵).
مسلك الأفهام فی علم الکلام، المطبوعه فی: رسائل
کلامیه و فلسفیه، ج ۱، تحقیق و تصحیح: رضا یحیی پور
فارمد، بیروت: جمعیه ابن ابی جمهور الأحسائی لإحياء
التراث.
- ابن ابی جمهور الأحسائی، محمد ابن علی. (۱۴۳۷).
التحفه الکلامیه. المطبوعه ضمن ملحقات رسائل کلامیه
و فلسفیه، ج ۱، تحقیق و تصحیح: رضا یحیی پور فارمد،
بیروت: جمعیه ابن ابی جمهور الأحسائی لإحياء التراث.
- ابن ابی جمهور الأحسائی، محمد ابن علی. (۱۴۳۷).
مختصر التحفه الکلامیه. المطبوعه ضمن ملحقات رسائل
کلامیه و فلسفیه، ج ۱، تحقیق و تصحیح: رضا یحیی پور
فارمد، بیروت: جمعیه ابن ابی جمهور الأحسائی لإحياء
التراث.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله. (۱۳۷۹). النجاه من العرق فی
بحر الضلالات. با ویرایش: محمد تقی دانش پژوه، تهران:
انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله. (۱۳۸۳). المبدأ و المعاد. به
اهتمام: عبدالله نورانی، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات
اسلامی دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ابن سینا، حسین ابن عبدالله. (۱۳۸۷). الإشارات و التنبیها.
تحقیق: محبتی زارعی، قم: بوستان کتاب قم، چاپ دوم.
- الاسترآبادی، السید عبدالوهاب ابن علی. (۱۴۳۳). شرح
الفصول النصیریه. کربلاء: قسم الشؤون الفكریه و الثقافیه
فی العتبه الحسینیه المقدسه.
- آملی، عزالدین ابن جعفر. (۱۳۷۷). رساله حسنیه در بیان
اعتقادات عقلیه و ذکر عبادات شرعیه نقلیه. چاپ شده در:
پنج رساله اعتقادی. به کوشش: محمدرضا انصاری قمی،
ضمن: میراث اسلامی ایران، دفتر هفتم، به کوشش
رسول جعفریان، قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی
مرعشی نجفی.
- تفتازانی، سعدالدین. (۱۴۰۹). شرح المقاصد. ۵ ج،
تحقیق: عبدالرحمن عمیره، قم: مشورات شریف رضی،
چاپ اول.
- جرجانی، ضیاءالدین، (۱۳۷۵). رساله اصول خمسسه.
چاپ شده در: رسائل فارسی جرجانی، تصحیح و تحقیق:
معصومه نورمحمدی، تهران: اهل قلم و دفتر نشر میراث
مکتوب.
- الجرجانی، میرسید شریف. (۱۴۱۹). شرح المواقف. ۸
ج، تصحیح: محمود عمر اللدیماطی، بیروت: دارالکتب
العلمیه.
- حکمت. نصرالله. حمید عطایی نظری. (۱۳۹۴). «تطور
برهان صدیقین در کلام فلسفی امامیه از نصیرالدین
طوسی تا نصیرالدین کاشی». دوفصلنامه فلسفی شناخت.
شماره ۱/۷۷؛ بهار و تابستان ۱۳۹۴، صص ۵۱-۷۲.
- الحلی، الحسن ابن یوسف. (۱۴۱۳). کشف الفوائد فی
شرح قواعد العقائد. تحقیق: حسن مکی العالمی، بیروت:
دارالصفوه.
- الحلی، الحسن ابن یوسف. (۱۴۲۲). کشف المراد فی
شرح تجرید الاعتقاد. تصحیح: حسن حسن زاده آملی،
قم: مؤسسه النشر الإسلامی، الطبعة التاسعه.

- الحلی، فخرالدین محمد ابن الحسن. (۱۴۳۸). تحصیل النجاه فی أصول الدین. تحقیق: حامد فیاضی، بابل: مرکز العلماء الحلی لإحياء تراث حوزه الحله.
- الحلی، فخرالدین محمد ابن حسن. (۱۳۷۲). إرشاد المسترشدين. تحقیق: یعقوب جعفری، قم، مجلّة کلام اسلامی، سال دوم، (شماره پنجم).
- خواجه شیرازی، محمد ابن احمد. (۱۳۷۵). النظامیه فی مذهب الإمامیه. تصحیح و تحقیق: علی اوجبی، تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله و دفتر نشر میراث مکتوب.
- خواجه شیرازی، محمد ابن احمد. (۱۳۹۰). شرح فصول نصیریّه. تحقیق و تصحیح: خدیجه مقدّس زاده، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- الرازی، فخرالدین. (۱۳۷۸). الْمُحَصَّل. تحقیق: حسین آتای، قم: منشورات شریف رضی.
- الرازی، فخرالدین. (۱۴۳۳). معالم أصول الدین. اعتی به: نزار حمّادی، الكويت: دار الضیاء.
- السُّیوری للحلی، مقداد ابن عبدالله. (۱۳۷۸). الأتوار الجلالیه فی شرح الفصول الصیریه. تحقیق: علی حاجی آبادی / عباس جلالی نیا، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- السُّیوری الحلی، مقداد ابن عبدالله. (۱۴۲۹). اللوامع الإلهیه فی المباحث الكلامیه، حَقَّقَهُ و عَاقَبَهُ عليه: السَّید محمد علی القاضی الطباطبائی، قم: مؤسسه بوستان کتاب، الطبعة الثالثة.
- الشیرازی، صدرالدین محمد ابن ابراهیم. (۱۳۹۳). شرح الهدایه. تصحیح، تحقیق و مقدّمه: مقصود محمدی، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۷۵). اصول فلسفه و روش رئالیسم، ج ۵، تهران: انتشارات صدرا.
- الطریحی، صفی الدین. (۱۴۲۸). مطارح النظر فی شرح الباب الحادی عشر. قم: نشر باقیات و مکتبه فدک.
- طوسی، نصیر الدین. (۱۳۳۵). فصول. به کوشش: محمد تقی دانش پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- الطوسی، نصیر الدین. (۱۳۸۰). فصول العقائد. راجعه و نقّاه: شاکر العارف و حمید الخالصی، بغداد: مطبعة المعارف، الطبعة الثانية.
- الطوسی، نصیر الدین. (۱۴۰۷). تجرید الاعتقاد. تحقیق: محمد جواد للحسینی للجلالی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- الطوسی، نصیر الدین. (۱۴۱۳). قواعد العقائد. تحقیق: علی حسن خازم، لبنان: دار الغربه.
- العاملی، زین الدین ابن علی. (۱۴۲۲). الاستنبویّه فی الواجبات العینیّه. المطبوعه فی: رسائل الشهد الثاني، ج ۲، تحقیق: رضا مختاری، قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
- الکفعمی، جمال الدین. (۱۴۳۰). معارج الأفهام. تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلی، کربلاء: مکتبه و دار مخطوطات العتبه العباسیه المقدّسه.
- لاهیجی، ملا عبدالرزاق فیاض. (۱۳۷۲). سرملیه ایمان. تصحیح: صادق آملی لاریجانی، قم: انتشارات الزهرا.
- اللاهیجی، ملا عبدالرزاق فیاض. (۱۴۲۹). شوارق الإلهام فی شرح تجرید الکلام، ج ۲، تحقیق: اکبر اسد علی زاده، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
- ناشناس. (۱۴۳۷). الأتوار الجلیّه فی أصول المذهب الإمامیه. المطبوعه ضمن: عقیده الشیعہ، جمع و تحقیق و تقدیم: الشیخ محمدرضا الأنصاری القمی، قم: دار التفسیر.